

RESTAURERINGEN AV VARNUMSVIKENS STRANDÄNGAR OCH DESS EFFEKT PÅ FÅGELLIVET.

Av ULF T. CARLSSON.

Kan man tänka sig en bättre presentation av vacker kristinehamnsmatur än den vy över Varnumsvikens inre del som trafikanterna på E 18 får? Söderut, i förlängningen av det öppna odlingslandskapet, vidgar sig Varnumsviken omgiven av strandängar med betande kreatur. Över vassbården mellan land och vatten svävar kanske en brun kärnhökshane, omisskänlig även på långt håll för den fågelkunnige. I den lummiga grönskan i öster skimtar det vitmenade mejeriet vid Österviks kapell och i väster får ändmoränernas lövskogsridåer oss att tro att allt är jungfruligt här ute.

Med denna inledning till en redogörelse för fågellivet i Varnumsvikens inre del vill jag betona, hur angeläget det är att inga ingrepp görs i miljön här och att fågellivet trots allt bara är en av kvaliteterna i ett mångfacetterat natur- och kulturområde.

Lite historik

Det har varit många turer i diskussionerna kring Varnumsvikens inre del, sedan jag 1970 skrev till dåvarande drätselkammaren, d. v. s. dagens kommunstyrelse, och föreslog att området skulle avsättas som naturreservat. På den tiden fanns inga industrier söder om Gustavsvik och min målsättning var att få den stadsplan upphävd enligt vilken åkermarken här var avsatt som industriområde. Industrietableringen gick tyvärr inte att stoppa, men det var i alla fall en halv seger, när fullmäktige 1980 beslutade att upphäva stadsplanen för den norra delen av industriområdet. Ursprungligen sträckte sig detta nämligen ända fram till den åkerväg som går ned mot viken från herrgårdsområdet. Nordgränsen för industriområdet flyttades nu till en linje strax söder om den sydligaste ändmoränen.

Ola Arheimer, som på den tiden var ordförande i miljö- och hälsoskyddsnämnden, arbetade därefter tillsammans med Lasse Lindh på miljökontoret fram ett förslag om att bilda ett naturvårdsområde av den inre delen av Varnumsviken. Tre års arbete låg bakom förslaget, när det i maj 1986 behandlades av fullmäktige. Det var naturligtvis en stor besvikelse för naturvården att kommunens makthavare sade nej, sedan Ola vid voteringen fått bl. a. hela det egna socialdemokratiska partiet och moderaterna emot sig. Kommunstyrelsen fick dock i uppdrag av fullmäktige att i samarbete med miljö- och hälsoskyddsnämnden upprätta ett förslag till skötselplan för området. Först efter fyra år kom förslaget från kommunstyrelsen, vilket antogs av fullmäktige i maj 1990. I beslutet framhölls särskilt att ändamålet med planen bl. a. var att bevara de betade strandängarna.

Fågelinventeringar och naturvårdsåtgärder vid viken under 1990-talet

Med anledning av de i fullmäktige uttalade intentionerna att bevara de betade strandängarna vid Varnumsviken fick jag våren 1991 i uppdrag av fastighetskontoret att göra en inventering av fågellivet i vikens inre del (Carlsson 1993). En ornitologisk undersökning av området hade tidigare gjorts under åren 1971-1974 för att samla argument mot att industriområdet vid Gustavsvik skulle tas i anspråk (Carlsson m. fl. 1976). Föga anade vi då att detta material senare skulle visa

sig vara ytterst värdefullt för att belysa de förändringar som skett vid viken, när kommunen nu började visa ett mer positivt intresse för området.

Varnumsviken hade till skillnad från Kilsviken och Ölmeviken hittills inte varit någon vallfartsort för fågelintresserade. Därför hade de negativa förändringar som skett i området i och med att betet reducerats allt mer kunnat försiggå mer i det fördolda.

Vid min undersökning 1991 studerade jag främst häckfågelfaunan på Gustavsviks och Österviks strandängar samt rastande simfåglar och vadare i vikens inre del. Räkning av de rastande fåglarna skedde huvudsakligen från järnvägsviadukten vid Östervik. Det fordras en helt annan arbetsinsats för att fastställa antalet revir av de arter som häckar på strandängen. Man använder sig då av den s. k. revirkarteringsmetoden, vilket innebär att man vid minst åtta inventeringar av strandängen registrerar de iakttagna fåglarnas olika aktiviteter, såsom sång och varning, på besökskartor. Observationerna från dessa förs sedan efter hand över till en karta för varje art, på vilken man efter avslutad inventering gör en utvärdering av antalet par för respektive art enligt vissa normer. Som väntat visade mina resultat att fågellivet inom området försämrats avsevärt sedan början av 1970-talet. Det var därför av vikt att genomföra vissa restaureringsåtgärder för att gynna de våtmarksberoende fåglarna.

Inre delen av Varnumsviken sedd från viadukten vid Östervik. Foto: Thord Qvick.

Den största arbetsinsatsen skedde på Gustavsviks strandäng, där man med hjälp av en rotorkultivator under en vecka i andra halvan av september 1991 behandlade den stortuviga zonen mellan fastmarken och vassen. Detta arbete bekostades av kommunen. Lövslyet längst in på strandängen togs också bort liksom en större björk. Genom beredskapskontorets försorg sattes nya stängsel upp på både Gustavsviks och Österviks strandängar.

Nedanför Östervik, där bete fortfarande förekom, arbetade personal från A9 under två dagar i början av november samma år för att med hjälp av tre bandvagnar ta bort den vass som blockerade simfåglarnas tillgång till stranden längst in i viken. Man återställde även den s. k. blå bården mellan vikens inre del och fyren. Denna vassfria zon är av stor betydelse för främst simändarnas trivsel. Detta arbete utfördes utan någon kostnad för kommunen. Mekanisk bearbetning av strand- och vattenvegetation kan avsevärt påskynda

utvecklingen mot en värdefull strandäng, även om upprepede insatser kan behövas. Förutsättningen är dock att behandlingen åtföljs av kraftigt kreatursbete. I annat fall är åtgärderna endast att betraktas som en form av konstgjord andning.

Det har visat sig att till och med så många som 60 betesdjur hittills haft svårt att åstadkomma en helt idealisk strandäng. Särskilt gäller detta för Gustavsvikssidan, där vasstarren åter bildat tuvor i de fuktigare partierna och där den blå bården saknas helt. På Österviks betydligt mindre strandäng har betetrycket under senare år varit optimalt, men djuren har ändå inte lyckats hålla den blå bården öppen, varför A9 återigen välvilligt ryckt ut med sina bandvagnar i november 1993 och 1994.

I april 1995 frästes en del av den tuviga strandängen nedanför Östervik, vilket bekostades av länsstyrelsen. Beredskapskontoret har under året också bytt ut all taggtråd mot elstängsel och har även ändrat fällindelningen på Gustavsviks strandäng. Här finns nu fyra fällor istället för tidigare två. Detta leder förhoppningsvis till ett högre betetryck i själva strandzonen så att så småningom den svåruppnåeliga blå bården kanske ser dagens ljus.

För att kunna följa upp hur de häckande och rastande våtmarksberoende fågelarterna reagerade på de biotopförbättrande åtgärder som utförts har jag fortsatt mina fågelinventeringar 1992-95 med samma metodik som 1991. I de två följande avsnitten i denna uppsats kommer jag att gå närmare in på de positiva förändringar för fågelfaunan som restaureringen av strandängarna medfört.

Förändringar i häckfågelfaunan

På en välbetad strandäng häckar en del fågelarter som inte alls håller till på en dåligt hävdad. Vissa arter är gemensamma, men förekommer i olika antal i de båda biotoperna. Detta är ett väl känt faktum. Se t. ex. Alexandersson m. fl. (1986)! Resultaten av mina inventeringar stämmer väl överens med vad man kunde vänta sig. Samtliga hävdberoende arter utom gulärta reagerade nämligen omedelbart positivt på de biotopförbättrande åtgärder som utfördes hösten 1991.

För att illustrera vad som hände efter 1991 har jag valt ut fem betes-gynnade arter och en art, som trivs i marker under igenväxning. Antalet revir av dessa sex arter 1991-95 framgår av tabell 1. Jag har även tagit med resultaten från inventeringarna 1971-74, då både Gustavsviks och Österviks strandängar fortfarande betades. Dessa siffror är dock inte direkt jämförbara med övriga års. Reviren räknades på ett förenklat sätt och inventeringsområdet var dessutom större. Tendensen är dock mycket tydlig: siffrorna från "igenväxningsåret" 1991 avviker i de flesta fall markant från resultaten för åren 1971-74 och 1992-95.

Tofsvipa. Mycket betesgynnad art. Tofsvipan saknades helt 1991, men reagerade omedelbart på restaureringen och var redan 1992 uppe i sin forna numerär. Att arten saknades helt 1995 beror troligen på det extremt höga vattenståndet detta år, då tuvmarkerna till stor del stod under vatten.

Enkelbeckasin. Betesgynnad art, som visar en svag uppgång. Även för enkelbeckasinen kan det höga vattenståndet vara förklaringen till det låga antalet revir 1995.

	1971-74	1991	1992	1993	1994	1995
Tofsvipa	(3)	0	3	2	3	0
Enkelbeckasin	(11)	5	7	6	9	4
Sånglärka	(6)	0	6	10	8	5
Buskskvätta	(12)	9	3	8	3	5
Ångspiplärka	(18)	7	12	17	14	15
Gulärta	(10)	4	4	3	3	3

Tabell 1. Maximala antalet revir av sex strandängsarter under ett av åren perioden 1971-74 och antalet revir av dessa per år 1991-95. Siffrorna från 1971-74 är något osäkra och har därför satts inom parentes.

Sånglärka. Mycket betesgynnad art. Inget revir fanns på strandängarna 1991. Sånglärkan var den fågel som reagerade kraftigast på den intensifierade hävden.

Buskskvätta. Av igenväxning gynnad art. Som väntat minskade därför antalet buskskvättor på strandängarna efter restaureringen.

Ångspiplärka. Betesgynnad art, som visar en klar uppgång efter 1991. Strandängarnas vanligaste fågel i dag.

Gulärta. Betesgynnad art. Mot bakgrund av detta påstående kan siffrorna i tabellen verka något förbryllande. Om jag granskar artkartan för gulärta från 1991, finner jag emellertid att tre av reviren detta år fanns på den smala, men betade Österviks strandäng, medan endast ett gulärlepar höll till på Gustavsvikssidan. 1992, året efter restaureringen, fanns fortfarande fyra revir vid viken, men tre av dessa var då lokaliserade till Gustavsviks strandäng, som med sin större vidd uppenbarligen föredras av gulärlorna. 1994 var således samtliga tre revir belägna här.

Att gulärlan inte har reagerat så positivt som väntat på de biotopvårdande åtgärderna kan troligen förklaras av andra faktorer än betes-trycket. Så ledes har arten visat en allmänt nedåtgående trend i södra Sverige.

Gulärlan förekommer i Sverige i två raser - en sydlig och en nordlig. De båda raserna skiljer sig främst åt genom hanens huvudteckning. Den sydliga hanen har grått huvud med ljust ögonbrynsstreck, medan en hane av den nordliga rasen har mörkare huvud utan streck genom ögat. Honorna går knappast att skilja åt i fält. Varnumsviken ligger uppenbarligen i en övergångszon mellan de båda rasernas utbredningsområden, då såväl sydlig som nordlig ras förekommer. Även övergångsformer mellan raserna kan ibland häcka där.

Av övriga våtmarksberoende arter vill jag ta upp ytterligare två, nämligen årta och skedand. Båda dessa är sällsynta häckfåglar i Värmland, ja frågan är om skedanden numera ens häckar i landskapet.

Årta. Under perioden 1971-74 häckade ett par sannolikt 1971. Detta gäller även för 1991, 1992 och 1995. Iakttagelserna har samtliga år bestått av observationer av hane och hona fram till mitten av maj. Därefter har hanen setts ensam till slutet av månaden, då han försvunnit till något ruggningsområde. Några kullar har aldrig setts vid Varnumsviken. Enligt Rosenberg (1959) håller honan och ungar sig dock mycket undagömda.

Skedand. Åren 1971-74 häckade sannolikt två par 1971 och ett par 1972-74. Vid inventeringarna på 1990-talet sågs arten endast under vårflyttningen.

Enkelbeckasinen är den vanligaste av vadarfåglarna vid Varnumsviken.

Foto: Leif Jonsson.

Ängsplärkan gynnas av betet på strandängarna.

Foto: Dan-Axel Hallbäck.

Förändringar i antalet rastande fåglar under våren

Med restaureringsarbetena vid Varnumsviken eftersträvas inte bara att skapa en optimal biotop för de häckande fåglarna. Minst lika viktigt är att rastande simänder, gäss och vadare ges goda möjligheter till födosök och vila under flyttningen vår och höst. För att tillfredsställa dessa arters krav fordras inte endast en välbetad strandäng med en blå bård utan också ett från högre vegetation, som vass och säv, fritt område ut mot det öppna vattnet. I dag är det endast stranden nedanför Östervik som uppfyller dessa krav. Målsättningen bör emellertid vara att skapa ett liknande område också vid Gustavsviks strandäng. I tabell 2 ges några exempel på arter, vars antal påverkats positivt av vassbekämpningen nedanför Östervik och det intensifierade betet. Siffrorna från inventeringarna 1971-74 är i detta fall helt jämförbara med resultaten från 1991-95.

Gräsand. Maximisiffrorna för de båda perioderna ligger nära varandra, medan våren 1991, innan restaureringen ännu påbörjats, uppvisar en mycket låg siffra.

Kricka. Samma sak som för gräsanden gäller för vår minsta and, krickan.

Bläsand. Denna art hade också ett bottenår 1991. Antalet iakttaga exemplar har därefter ökat, men bläsanden har ännu inte nått upp till maximisiffran från 1970-talet. Om man tittar närmare på siffrorna för de enskilda åren 1971-74 finner man emellertid, att de 35 ex. som iaktogs 1971 motsvaras av 10, 19 och 0 ex.

följande år, vilket väl överensstämmer med antalet bläsänder 1992-95.

	1971-74	1991	1992	1993	1994	1995
Gräsand	75	8	82	20	21	17
Kricka	100	4	42	35	64	95
Bläsand	35	5	6	18	10	2
Grönben	9	0	10	10	16	4
Gluttsnäpp	3	0	1	0	4	13
Brushane	12	0	11	0	5	25

Tabell 2. Högsta antalet rastande exemplar under våren av vissa simänder och vadare under ett av åren perioden 1971-74 och per år 1991-95.

Grönben. Saknades helt som rastare våren 1991. Arten är nu uppe i 1970-talets numerär. Grönbenan rastar inte bara på den öppna stranden utan även i vegetationen på strandängen, varför en del exemplar säkerligen förbisets.

Gluttsnäppa. Alltid betydligt fåtaligare sträckgäst än grönbenan. Även om siffrorna är små är ökningen tydlig efter "år noll".

Brushane. Rastar i betydligt öppnare terräng än grönbenan, varför den är lättinventerad. Även brushanen har kommit åter som rastare efter restaureringen.

På hösten ses de ovan diskuterade arterna generellt i mindre antal än under vårflyttningen. Endast gräsanden iakttas i nästan lika stort antal vår som höst. Symptomatiskt är att av de sex ovan behandlade arterna var det endast denna vår vanligaste and som observerades vid viken hösten 1991.

Om man ser till såväl häckfågelfaunan som antalet rastande våtmarksfåglar kan man således konstatera en mycket påtaglig förbättring efter restaureringen 1991 och det därefter intensifierade betet.

Nya häckfåglar vid Varnumsviken

Trots att de nya häckfåglar vilka skall presenteras i detta avsnitt inte bosatt sig vid Varnumsviken som en följd av restaureringsarbetena, kan jag inte låta bli att ändå ta med dem i min uppsats. Det har nu gått något mer än ett decennium sedan jag beskrev fågellivet i den inre delen av viken i föregående jubileumsskrift (Carlsson 1984). Det var inte oväntat, att de nya arterna skulle dyka upp, då de redan är etablerade i den närbelägna Ölmeviken. Tre nya häckfåglar under en tioårsperiod är trots detta inte så dåligt.

Brun kärrhök

Den bruna kärrhöken har så länge jag kan minnas inte varit någon ovanlig syn vid Varnumsviken under häckningstid. Genom direkta iakttagelser har jag kunnat fastställa, att de fåglar som setts har kommit från Ölmeviken. Varnumsviken har alltså enbart varit kärrhökarnas jaktmarker. I min redogörelse för områdets fågelliv 1991 skriver jag, att häckning borde vara möjlig på östsidan med ytterligare tillväxt av vassen här. Jag behövde ej vänta längre än till 1993, innan häckning kunde konstateras i just vassen mellan Östervik och Strand, då tre nyligen flygga ungar sågs här i andra halvan av juli. Iakttagelser tyder på att häckning troligen ägde rum på denna plats redan 1992. Paret har sedan återkommit och häckat i samma vassområde 1994 och 1995. Från järnvägsviadukten vid Östervik har man goda möjligheter att följa kärrhökarnas förehavanden allt ifrån ankomsten i mitten av april till dess

att de lämnar viken i andra halvan av augusti eller i september.

Skäggmes

Särskilt hanen och märkligt nog också ungfågarna av skäggmes är färggranna uppenbarelsen, som först i sen tid börjat invadera vassarna i södra och mellersta Sverige. Arten iakttogs för första gången i landet vid Hammarsjön i Skåne 1965, där också häckning konstaterades 1966 (Bengtsson 1967). Det första fyndet i Värmland gjordes jämnt tio år senare på Segerstadshalvön väster om Karlstad (Andersson & Strömberg 1976). Året därpå observerades skäggmesar på flera platser i södra Värmland och minst två par konstaterades häcka i Åråsviken (Zetterström 1977). Det var därför inte oväntat, men ändå glädjande, när jag den 22 september 1992 såg åtminstone tre exemplar nedanför Östervik. Under inventeringarna 1993 konstaterades ett revir vid fyren och den 21 juli iakttog jag sex ungfåglar i vassen längst in i viken. I november samma år såg jag en hane på Gustavsvikssidan. Därefter har arten inte visat sig mer vid viken. Stark vinterkyla tär hårt på skäggmesflokkarna och fåglarna slogs nästan helt ut i Värmland efter en rekordkall februari 1994. Vid Ölmeviken har jag hört skäggmesarnas vinande "tying" från vassen hösten 1995 igen, så förhoppningsvis kommer de trevliga fåglarna snart åter till Varnumsviken.

Trastsångare

Trastsångaren har jag ett särskilt gott öga till av ett visst skäl. Vid tiotiden på kvällen den 18 maj 1966 cyklade jag från Kristinehamn till Kummelön vid Ölmeviken. Jag övernattade i ladan vid viken nordväst om Saxholmen. När jag vaknade vid 4-tiden på morgonen dagen därpå hörde jag en för mig obekant sång från vassen i den lilla viken. Jag skriver i min anteckningsbok: "I viken vid Kummelöladan hördes en kraftig sång; mer enförmig än rörsångaren, även sävligare. "Kärr, kärr" återkom ofta, liksom flöjtande "kly, kly, kly". Sävsångaren hade rena barnrösten i jämförelse med denna sångare. Avlyssning av Radiotjänsts fågel-skiva bekräftade att det verkligen rörde sig om en trastsångare. Första kända fyndet i Värmland."

Liksom så många andra expanderande arter uppträdde trastsångaren först vid Ölmeviken, innan den kom till Varnumsviken 1979. Då iakttog nämligen Anders Bengtsson och Thord Qvick två exemplar vid Gustavsviksmarinan strax utanför mitt under-sökningsområde, under omständigheter som tydde på häckning (Borgström 1980). Därefter hörde jag arten i den inre delen av Varnumsviken 1985 och från och med 1990 har den varit årlig där. 1993 fanns t. o. m. tre revir inom området. Säkrast hör man trastsångaren i vassen nedanför Östervik. Jag bedömer det som mycket sannolikt att arten häckat vid viken, trots att bo eller ungar inte iakttagits och för övrigt ej heller eftersökts.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att de tre nya häckfågelarterna samtliga hör större vassar till. För mycket vass kan vålla obehag och vara en källa till irritation. För all bekämpning bör dock gälla att en fågelkunnig konstaterar vilka arter som finns i vassen, så att sällsyntare arters häckplatser ej ödeläggs.

Vilken blir nästa nya art att häcka i vassen vid Varnumsvikens inre del? Kanske rördrommen, som jag har hört någon gång från den bruna kärrhökens vassdomäner.

Avsätt Varnumsvikens inre del som naturvårdsområde!

Den vackra landskapsbilden, den kulturhistoriska miljön, fågellivet på de betade strandängarna och de geologiska formationerna gör Varnumsvikens inre del till ett unikt stycke natur strax utanför stadens hank och stör. Genom denna närhet till tätorten är området en stor tillgång för natur- och kulturintresserade kristinehamnare och för skolans undervisning.

Planerna på att göra Östervik till en stadsbondgård och byggnadsvårdslägren på Gustavsvik har gjort att området åter hamnat i blickpunkten. Antalet besökare vid Varnumsvikens inre del kommer som en följd därav att öka i framtiden, och allt fler får därmed en möjlighet att uppleva naturen och fågellivet vid viken.

Särskilt en vadarfågel har blivit något av en symbol för en välbetad, mellansvensk strandäng och det är rödbenan. Kanske kommer hon en gång att spela över markerna mellan Gustavsvik och Östervik som ett bevis för att försöken att skapa en förstklassig strandäng har lyckats.

I år firar den internationella våtmarkskonventionen sitt 25-årsjubileum. Sverige är ett av de 77 länder som undertecknat denna. 1996 har av denna anledning utlysts som ett år då olika satsningar på våtmarker skall göras. Det är därför min och många andras förhoppning att kommunen manifesterar detta genom att antligen avsätta Varnumsvikens inre del som naturvårdsområde - en status området mycket väl förtjänar.

Litteratur

- Alexandersson, H., Ekstam, U. & Forshed, N. 1986. Stränder vid fågelsjöar. Helsingborg.
- Andersson, P. & Strömberg, M. 1976. Skäggmes (*Panurus biarmicus*) observerad vid Dybotten, Segerstad. *Värmlandsornitologen* 4: 66.
- Bengtson, S.-A. 1967. Skäggmesen (*Panurus biarmicus*) i Skåne 1965-66, en för landet ny fågelart. *Vår Fågelvärld* 26: 244-248.
- Borgström, E. 1980. Lrk:s sammanställning av fågelobservationer i Värmland 1979. *Värmlandsornitologen* 8: 62-72.
- Carlsson, U. T., Schultz, M. & Westergren, E. 1976. Preliminär redogörelse för fågelinventeringen vid Varnumsviken 1971-74. Stencil.
- Carlsson, U. T. 1984. Fågellivet i inre delen av Varnumsviken. I: *Sällskapet för Naturskydd, Kristinehamn, 1976-1985*, s. 75-86. Kristinehamn.
- Carlsson, U. T. 1993. Fågelfaunan i inre delen av Varnumsviken 1991. Stencil.
- Rosenberg, E. 1959. Krickan. I: *Våra fåglar i Norden. Del I*, s. 167-170. Stockholm.
- Skötselplan för Varnumsvikens inre delar. Antagen av kommunfullmäktige i Kristinehamn 1990-05-31.
- Zetterström, D. 1977. Lrk:s sammanställning av fågelobservationer i Värmland 1976. *Värmlandsornitologen* 5: 59-65.